

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Г. Демиденко, доктор історичних наук,
професор Національної юридичної ака-
демії України імені Ярослава Мудрого

Ярослав Мудрий: факти і домисли його біографії

Відтоді як історики Київської Русі та її права розпочали ретельне дослідження давньоруських літописів, пам'яток права, у фундаментальних працях В. Татищева, С. Соловйова, М. Карамзіна, В. Ключевського, М. Грушевського, Б. Грекова, Б. Рибаківа та ін., істориків давньоруського права В. Сергеевича, М. Владимирського-Буданова, О. Преснякова, Л. Черепніна та ін. Ярослав Мудрий постає як продовжувач справи Володимира Великого, видатний державотворець і законодавець Русі, який у першій половині XI ст. відіграв вирішальну роль у припиненні міжусобиць, братовбивчої війни та сприяв розквіту держави і зміцненню її міжнародного авторитету. Такі висновки були конкретизовані й проілюстровані в науково-популярних біографіях Ярослава Мудрого¹.

Проте останнім часом все частіше почали з'являтися «сенсаційні» публікації, які не лише піддають сумніву державотворчі досягнення великого київського князя, а й прямо звинувачують його у «злочинних діях» у боротьбі за владу, у «причетності до загибелі князів Бориса і Гліба», канонізованих церквою, намагаються реабілітувати Святополка Окаянного, називають Ярослава «ворогом свого батька» і навіть «узурпатором»². Значна кількість текстів, присвячених великому князю,

¹ Костомаров Н. И. Киевский князь Ярослав Владимирович / Н. И. Костомаров // Исторические произведения : Автобиография. – Киев, 1989. – С. 203–212; Алексеев П. Великий князь Ярослав I Великий / П. Алексеев. – М., 1880. – 47 с.; Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К., 1996. – 216 с.; Він же. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К., 2002. – 272 с.; Карпов А. Ю. Ярослав Мудрий / А. Ю. Карпов. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2005. – 583 с.

² Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 110–123; Він же. Князь Окаянний? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба / М. Ф. Котляр. // Родина. – 2000. – № 12. – С. 35–39; Росовецкий С. Был ли мудрым Ярослав Мудрый? / С. Росовецкий // Персонал. – 2001. – № 8. – С. 30–34; Пелевин Ю. Борис и Глеб. Факты и метафакты. / Ю. Пелевин // Отечество. история. – 2006. – Т. 29, № 2. – С. 276–288; Добриця О. П. Князі Чернігівські / О. П. Добриця. – Чернігів, 2007. – С. 24.

з'явилася в Інтернеті (близько трьох тисяч сторінок). Тут їх більшість переповнена звинуваченнями на його адресу у причетності до вбивства своїх братів¹, «незаслуженому привласненні слави будівничого Софійського собору»² тощо. Лише поодинокі дослідники намагаються неупереджено аналізувати історичні джерела, формулювати об'єктивні висновки³ і називають обмовою звинувачення князя Ярослава⁴.

Отже, є потреба об'єктивного аналізу історичних джерел і відтворення історичної правди, захисту ім'я Ярослава, якого народна пам'ять нарекла Мудрим. Для правознавців України це питання має теж принципове значення як з огляду на величну постать цього визначного державотворця і законодавця, так і з огляду на важливість кваліфікованої оцінки доказів і доказування його обвинувачів. У пропонованій статті ставиться мета дослідити фактичні дані з історичних джерел про великого князя Київської Русі, обставини і мотиви його дій у трагічних подіях 1015–1019 рр., розглянути докази його обвинувачів.

Історична наука не дає однозначної відповіді на питання про дату народження, умови виховання Ярослава, склад сім'ї великого князя Володимира Святославича. Літописи лише називають у різній послідовності його синів від кількох жінок. Так, у «Повісті временних літ» (далі — «Повість...») названі спочатку діти Рогнеди, ярославової матері — Ізяслав, Мстислав, Ярослав, Всеволод і дві дочки, а далі — «от грекине — Святополка; от чехине — Вышеслава; от другое — Святослава и Мстислава, а от болгарыни — Бориса и Глеба...». У статті 988 р. читаємо: «Бе бо у него сынов 12: Вышеслав, Изяслав, Ярослав, Святополк, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Глеб, Станислав,

¹ Сага против летописи, или кто убил Бориса Владимировича [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.arya.ru/biblio/sviatich/history/Saga_It.htm; Максимов А. Русь, которая была. Альтернативная версия истории. – Ч. 2 : Ярослав Мудрый [Электронный ресурс] / А. Максимов. – Режим доступа: <http://albertmaximov.ru/vtoraya2.3.htm>; Лихачева Л. Энциклопедия заблуждений [Электронный ресурс] / Л. Лихачева, А. Соловей, М. Соловей. – Режим доступа: http://www.newsline.net.ua/top_gallery/4244-vse-chto-vy-khoteli-znat-o-jaroslave.html; Данилевский И. Н. Ярослав, Святополк и летописец [Электронный ресурс] / И. Н. Данилевский. – Режим доступа: http://pryahi.indeep.ru/history/danilevsky_02.html; Тютюник А. Святополк Владимирович Окаянный [Электронный ресурс] / А. Тютюник. – Режим доступа: <http://www.nobelevka.com/2008/07/svyatopolk-vladimirovich-okayannyj/>; Филист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного / Г. М. Филист. – Минск, 1990 та ін.

² Факты и комментарии [Электронный ресурс]. – 2010. – 14 янв. – Режим доступа: <http://www.facts.kiev.ua/archive/2010-01-14/103162/index.htm>.

³ Вирилин В. Кто убил Бориса и Глеба? (средневековый детектив) [Электронный ресурс] / В. Вирилин. – Режим доступа: <http://h.ua/story/170897/>; Боровков Д. А. Тайна гибели Бориса и Глеба / Д. А. Боровков. – М., 2009. – 320 с.

⁴ Кожин В. Клевета / В. Кожин // Родина. – 1994. – № 5. – С. 66–67.

Позвизд, Судислав»¹. Остання стаття і в інших літописах хоча теж не вказує дати народження, зате, ймовірно, встановлює порядок старшинства синів, що для нас є важливим.

До 1014 р. відомості про князя Ярослава у літописах відсутні. З інших джерел відомо, що був «посажений» батьком на княжіння в Ростово-Суздальській землі приблизно в 15-річному віці. Він, разом із своїми «княжими мужами», успішно виконував батьківські настанови (за краснорічними матеріалами — домігся подолання міжплемінних суперечок, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, поширення православ'я в краї, започаткував розбудову Ярославля тощо)², свідченням чого, зокрема, стало й призначення його, після смерті старшого брата Вишеслава 1010 р., новгородським князем. Новгород вважався тоді другим, після Києва, центром Русі, її північними воротами.

Надзвичайно скупі історичні відомості про життя і діяльність Ярослава в Новгороді тим не менше досить промовисті для аналізу мотивів його подальших дій. Так, археологічні розкопки підтвердили перекази про перенесення новгородським князем своєї резиденції з Рюрикова городища, де мешкали його попередники, до новгородського «Торгу» з вічовою площею, купецькими дворами і розбудову «Ярославового двору»³. Можна припустити, що це рішення було продиктоване усвідомленою необхідністю зблизити центри княжого і церковного управління (як у Києві) безкрайною північною Руссю, з органами місцевого самоврядування, новгородцями. Можливо, були й міркування щодо доступності й публічності судочинства, яке здійснювалося на княжому дворі. Археологічні знахідки новгородських розкопок різних «кінців» міста підтвердили: тут жили і вірники, ємці, мечники — податкові і судові чиновники, хто служив у той час на княжому дворі⁴. Як покажуть подальші трагічні події, князь Ярослав мав великий авторитет і вплив на новгородців, що скоро і врятує його...

¹ Сучасні дослідники взагалі допускають перебільшення кількості Володимировичів у «Повісті...» (див.: Ричка В. Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету / В. Ричка // *Ruthenica*. Т. III. — К., 2004. — С. 97–98).

² Краеведческие записки. Вып. IV. — Ярославль, 1960. — С. 5–24, 25–31; Раппопорт П. А. Очерки истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X–XV вв. / П. А. Раппопорт. — М.; Л., 1961. — С. 27.

³ Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище / Е. Н. Носов. — Л., 1990. — С. 170–171, 207–208; Новгородский сборник : 50 лет раскопок Новгорода / под общ. ред. Б. А. Колчина, В. Л. Янина ; Ин-т археологии АН СССР. — М., 1982. — С. 195. У XII ст., коли новгородське віче набуває повної сили, резиденція князя буде знову перенесена на Рюрикове городище.

⁴ Новгородский сборник : 50 лет раскопок Новгорода / под общ. ред. Б. А. Колчина, В. Л. Янина ; Ин-т археологии АН СССР. — М., 1982. — С. 114.

За літописами, у 1014 р. сталося несподіване. «Ярославу же сущю Новгороде (коли Ярослав був у Новгороді), и уроком (за встановленим порядком) дающе Киеву две тысячи гривен от года до года, а тысячу Новгороде гридем (княжій дружині) раздаваху. И тако даюху вси посадници новгородстии, а Ярослав сего не даяше к Киеву отцу своему»¹. За Ніконовським літописом, Вишеслав регулярно сплачував данину Києву². Закономірно, це рішення обурило батька. «И рече Володимер: «Требите путь и мостите мост» (розчищайте шлях і мостить мости), — хотяшеть бо на Ярослава ити, на сына своего, но разболеся (розхворався)».

Відмову сплачувати данину Києву дехто з істориків трактує як «намір Ярослава проголосити себе незалежним князем»³ або як підготовку до «війни із батьком»⁴. Літописи таких висновків не підтверджують. В. Ключевський слушно зауважував: причин явища треба шукати в самому явищі, а не поза ним, пояснення особистості — поза неї, а не в ній самій⁵. Інакше кажучи, мотиви і дії особистості значною мірою детерміновані обставинами і умовами їх реалізації.

На мою думку, відмова Ярослава сплачувати данину була, поперше, наслідком давнього суперництва Києва і Новгорода, розвитком засад самоврядування в останньому, із чим доводилось рахуватися новгородському князю. Ймовірно, до цього додалися і величезні витрати новгородського князя на містобудування, будівництво православних храмів, «Ярославового двору» або ще якісь нерегульовані фінансові взаємини Новгорода з Києвом.

По-друге, для з'ясування мотивів вчинків історичних діячів показовим є їх наступний досвід, крізь призму якого можна встановити логіку попередніх подій. Ставши згодом великим князем київським, Ярослав продовжить і буде розвивати державотворчі задуми і починання, логіку державотворення свого батька: поширення християнства, писемності на Русі, розбудову православних храмів, міст, укріпленої лінії проти печенігів, зміцнення західних кордонів, єдності держави й управління її землями тощо. У 20-ті рр. XI ст. він унормує фінансові взаємини

¹ Повесть временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 88–89.

² Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1965. – Т. 9. – С. 69.

³ Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 114.

⁴ Пелевин Ю. Борис и Глеб. Факты и метафакты. / Ю. Пелевин // Отечеств. исторя. – 2006. – Т. 29, № 2. – С. 283.

⁵ Ключевский В. О. Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники / В. О. Ключевский. – М., 1993. – С. 403.

Києва з Новгородом, у «Руській Правді» — права новгородців і княжих дружинників, «мужів». Літописець, описуючи розбудову Києва, зафіксує духовний зв'язок сина з батьком: буває так, що один землю зорє, інший засіє, а третій пожинає врожай. «Отець бо сего Володимир землю взора и умягчи, рекше крещением просветив. Съ же (цей же) насея книжными словеси сердца верных людей; а мы пожинаем, ученье приемлюще книжное»¹.

Є й матеріальне підтвердження шанобливого ставлення Ярослава до свого батька: ктиторська фреска центрального нефу Софійського собору в Києві містила в центрі композиції зображення Христа на троні, праворуч від нього — зображення Володимира і Ярослава, ліворуч — княгині Ольги та Ірини². Тож не випадково свого первістка від жінки — Ірини (Інгігерди), дочки Олафа Шведського, він нарече на честь батька — Володимиром. Це — до питання про «вороже» ставлення до свого батька Ярослава, яке інкримінується князю його обвинувачами.

Протистояння між батьком і сином не відбулось і в наступному 1015 р.: «Бог не вдасть дьяволу радости. Володимиру бо разболевшюся, ... в ней же болести и скончася месяца июля в 15 день»³. Смерть великого князя стала лише першою трагічною подією того зловісного року.

Ще під час тяжкої хвороби Володимира («боляше велми») він одержав звістку про прихід орди печенігів до південних кордонів Русі. Оскільки діяти треба було не гаючи часу, великий князь послав на чолі київської дружини свого сина Бориса («в се же время бяше у него Борис»). Хоч у літописах мати Бориса і Гліба названо «болгаринею», скоріше за все вони були дітьми від першого християнського шлюбу князя Володимира з візантійською принцесою Анною — сестрою імператора Василя II. Згідно з церковним «Чтением о святых мучениках Борисе и Глебе» батько любив Бориса і хотів його оженити «закона ради цесарьского и послушания ради отца»⁴. Молодший Гліб був призначений князем у Муром, а Борис — до Ростова Великого замість Ярослава, але через хворобу батька приїхав до Києва.

¹ Повість временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 102.

² Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве / С. А. Высоцкий. – К., 1989. – С. 97–99.

³ Повість временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 89.

⁴ Чтения о Борисе и Глебе // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. / подгот. к печати Д. И. Абрамович. Памятники древнерусской литературы. – Пгт., 1916. – С. 6.

За літописом: князь Володимир «умре же на Берестовем, и потаиша и (утаїли його смерть), бе бо (так як) Святополк Кыеве (був у Києві)»¹. Чому смерть великого князя кияни «потаиша» від Святополка? Що вони знали про нього? Оскільки обвинувачі Ярослава намагаються реабілітувати Святополка, необхідно хоча б коротко викласти факти з історичних джерел про його взаємини з великим князем. Тим більше, що фактичні дані з них обвинувачі Ярослава замовчують. Мовчать з цього приводу і літописи.

За статтею 980 р. літописів, відомості з яких різняться несуттєво, Володимир Святославич, будучи новгородським князем, пішов війною на свого брата, київського князя Ярополка, щоб помститися за безвинно загиблого іншого брата, древлянського князя Олега Святославича. Оволодівши Києвом, Володимир з допомогою найманців-варягів убив Ярополка і «нача княжити в Киеве един». Як язичник-«женолюбець», Володимир вкотре оженився, «залеже жену братьню — грекиню (став жити з жінкою брата гречанкою), и бе neprazdna (а та була вагітною), от нея же родися Святополк»². Отже, Святополк був сином двох батьків — рідного Ярополка і нерідного Володимира. Ще одна згадка в літописі про Святополка до 1015 р. пов'язана з його призначенням туровським князем.

Близько 1012 р., як вважає академік П. П. Толочко, великий князь Володимир оженив Святополка на дочці польського князя Болеслава Хороброго, прагнучи стабілізувати відносини між Руссю і Польщею. Але мети своєї не досяг, бо у Болеслава були інші політичні розрахунки³. За свідченням саксонського єпископа Тітмара Мерзебурзького, польський князь разом із дочкою відправив до туровського князя католицького єпископа Рейберна⁴. Останній був не лише духовником польської княжни, а й таємним агентом Болеслава, котрий мав підштовхнути Святополка проти Володимира. Можливо, мотивом дій його нерідного сина була й жадоба помсти за свого вбитого рідного батька⁵. Підступні плани польського князя якимось чином стали відомі великому київському князю і він ув'язнив у Вишгороді Святополка, його дружину і Рейберна⁶.

¹ Повесть временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 89.

² Там само. – С. 55–56.

³ Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К., 1996. – С. 135.

⁴ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. ; Ин-т истории СССР АН СССР. – М. ; Л., 1989. – С. 66–67.

⁵ Вирилин В. Кто убил Бориса и Глеба? (средневековый детектив) [Электронный ресурс] / В. Вирилин. – Режим доступа: <http://h.ua/story/170897/>.

⁶ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. ; Ин-т истории СССР АН СССР. – М. ; Л., 1989. – С. 79–80.

«Хроніка» Тітмара проливає світло ще на ряд важливих історичних фактів: Болеслав напав на західні порубіжні руські землі (ймовірно 1013 р.) і в союзі з печенігами спустошив їх; Святополк, за тасмним намовлянням Болеслава, готувався до повстання проти князя Володимира. За свідченням іншого німецького архієпископа-місіонера Бруно, він, направляючись до печенігів (раніше 1013 р.), умовив великого київського князя направити до них свого сина як заручника на підтвердження мирних намірів Русі¹. Ім'я сина Бруно не називає, але союз печенігів із Болеславом, прихід орди на південний кордон Русі 1015 р. (імовірно скерованих польським князем), тривалий союз печенігів із Святополком упродовж кількох років його боротьби за київський престол диктують логічний висновок щодо ім'я руського князя.

Смерть Володимира змінила політичну ситуацію на Русі. Святополк, очевидно за допомогою якихось вишгородських бояр, зміг звільнитися з ув'язнення і захопити київський «стіл». Нагадаю, що князя Бориса в цей час у Києві не було. Отже, спроба потаїти від Святополка смерть великого князя швидко розкрилася. Як свідчить «Повість...», Святополк по смерті Володимира скликав киян і обдаровував їх. Ті брали подарунки, але «не бе сердце их с ним, яко братья их беша с Борисом»². Такі конкретизовані свідчення не дають підстав для підозри про їх вигадку літописцем.

Таким чином, звинувачення Ярослава у його «ворожому» ставленні до свого батька не підтверджуються і «Хронікою» Тітмара Мерзебурзького. Навпаки, літописи й особливо «Хроніка» (інші джерела відсутні) засвідчують вороже ставлення Святополка до великого київського князя, наявність планів і реальні дії захоплення ним влади, які, очевидно, й детермінували його наступні вчинки.

Подальші події за літописами і церковною агіографією (життєписами) відбувалися таким чином: Святополк вирішує позбутися можливих конкурентів на великокнязівський стіл і, тасмно змовившись із вишгородськими боярами, планує вбивство князя Бориса. Одержавши від них запевнення у вірності, «он же рече им: “Не поведуче никому же, шедше убийте брата моего Бориса”. Они же вскоре обещашася ему се створити»³. Убивство Бориса відбулося на р. Альті 24 липня 1015 р., де він зупинився з дружиною після безплідного походу проти печенігів, одержавши звістку про смерть батька і захоплення влади Святополком.

¹ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в.; Ин-т истории СССР АН СССР. – М.; Л., 1989. – С. 48–49.

² Повість временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 90.

³ Там само.

Літописці і автор «Житій» порівнюють Святополка із біблейським Каїном, що вбив свого брата Авеля, називають його Окаянним. «Святополк же оканьний, помысли в себе, рек: «Се убих Бориса; како убити Глеба?» Він послав гінця до муромського князя з проханням терміново прибути до Києва, бо важко занедужав батько, утаївши його смерть. Гліб, вражений звісткою, поспішив до Києва¹.

А тим часом у Новгороді теж розгорталися трагічні події: новгородці були обурені поведінкою княжих найманців-варягів, які «насилъе творяху новгородцем и женам их», «избиша варягы». Князь Ярослав у відповідь покликав новгородських «нарочитых мужей» (знатних новгородців) до княжого села Ракома, яких у свою чергу «иссекли варягы». Дії князя були неправомірними за моральним виміром, але відповідали нормам усного Закону Руського, звичаєвому праву кровної помсти. Згідно із зводом саг про норвезьких конунгів «у Новгороді була така недоторканність миру, що за законом належало вбити всякого, хто вб'є неосуджену людину»². Така норма містилася і в тодішньому «цісарському законі» — ст. 45 візантійської «Еклоги», поширеній і знаній на Русі: «Той, хто здійснив навмисне вбивство, карасться мечем»³. Як покажуть подальші події, рішення і дії Ярослава на цей раз не були мудрими. Мудрість перевіряється й набувається із роками, із досвідом. У цьому князю довелося переконатися вже наступної ночі. «В ту же ночь приде ему весть ис Києва от сестры его Предславы си: «Отець ти умерл, а Святополк седить ти Києве, убив Бориса, а на Глеба посла, а блюдися его повелику (бережись його дуже)»⁴.

На ранок, мабуть, безсонної ночі Ярослав запропонував новгородцям скликати віче. Новгородський літопис уточнює: князь «створи вече на поли»⁵. Як підтвердили археологічні розкопки, у самому Новгороді не було великої вічової площі. Поряд із «Ярославовим двором» знаходилася невелика заможена площа, ймовірно вічова, на 400–500 людей, з чого історики зробили висновок про представницький характер новгородського віча⁶. Безперечно, постати перед багатолюдним зібранням, переповненими гнівом новгородцями, хто ще не встиг поховати своїх рідних

¹ Повесть временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 92.

² Древнерусские города в древнескандинавской письменности : Тексты, перевод, комментарии. – М., 1987. – С. 65–66.

³ Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. – М., 1965. – С. 72.

⁴ Повесть временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 95.

⁵ Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 174–175.

⁶ Новгородский сборник : 50 лет раскопок Новгорода / под общ. ред. Б. А. Колчина, В. Л. Янина ; Ин-т археологии АН СССР. – М., 1982. – С. – С. 117.

і близьких, посічених варягами, — мужній крок Ярослава, адже віче могло скарати його на смерть, але цей давній інститут народоправства — єдиний, хто міг зарадити, підтримати його в цій, здавалося, безвиході.

І князь домігся свого, прийнявши мудре рішення. У важкому й небезпечному його діалозі з вічем головними аргументами за літописами були: «Отець мой умерл, а Святополк сидить Кыеве, избивая братью свою». У Новгородському літописі доповнено — «Хощу на него пойти, потягните по мне (допоможіть мені)»¹. Таким чином, зібравши віче «на поли», Ярослав шукав порозуміння й підтримки усіх новгородців, без чого неможливо було організувати ополчення. Обставини створення найдавнішої редакції «Руської Правди» (Правди Ярослава) дають підстави стверджувати, що на вічі князь очевидно давав якісь правові гарантії новгородцям². «И реша новгородци: «Аще (хоч), княже, братия наша исечена суть, можем по тебе (за тебе) бороти».

Таким чином, відомості з літописів — «Повість...», Новгородського, Софійського, житійних текстів — свідчать, що на момент трагічних подій у Києві і Київській землі князь Ярослав перебував у Новгороді, із запізненням дізнався про ці події і не міг бути їх учасником. Припущення одного з авторів «сенсації», що новгородському князю «дотягтись до Бориса з Новгороду найпростіше було з допомогою найманих вбивць-варягів»³ позбавлено розумних підстав, адже між 15 липня (датою смерті князя Володимира) і 24 липня (датою вбивства Бориса) настільки мало часу (враховуючи відстань і тодішній стан сполучення між Києвом і Новгородом), що його замало навіть для одержання звістки з Києва.

Нема достатніх підстав і для недовіри літописцям. За літописами, щоб врятувати брата Гліба, Ярослав послав гінця до нього із застереженням: «Не ходи, брат! Батько твій вмер, а брат твій вбитий Святополком!» Останнього він не називає братом. Ярославів гінець догнав Гліба вже на шляху до Києва. За літописами і житійним сказанням, він зупинився, плакав за батьком, молився. У цей час його і знайшли вбивці, послані Святополком. Жакливе вбивство сталося 5 вересня 1015 р.⁴

¹ Повість временних літ. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 95; Новгородская первая летопись младшего извода. — М.; Л., 1950. — С. 174–175.

² Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. — Л., 1983. — С. 34, 98; Зимин А. А. Правда Русская / А. А. Зимин. — М., 1999. — С. 89.

³ Пелевин Ю. Борис и Глеб. Факты и метафакты. / Ю. Пелевин // Отечеств. история. — 2006. — Т. 29, № 2. — С. 283.

⁴ Повість временних літ. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 92–93; Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Пгт., 1916. — С. 12–14; Толочко П. П. Ярослав Мудрый / П. П. Толочко. — К., 1996. — С. 36–37.

Простора стаття 1015 р. «Повісті временних літ» засвідчила ще один тяжкий злочин Святополка — вбивство іншого нерідного брата, Святослава, коли той вже був у Карпатських горах, намагаючись утекти до Угорщини¹. Князь Окаянний «нача помышляти, яко “Избью всю братью свою, и прииму власть русьскую един”». Перешкодою цьому прямому злочинному умислу став Ярослав.

Зібравши і підготувавши військо з варягів і новгородців, князь рушив на Київ. Якщо вірити літописним свідченням, він так мотивував свій похід проти Святополка: «Не я почох избивати братью, но он; да будет отместник Бог крове братья моя, зане (так як) без вины проляя кровь Борисову и Глебову праведную. Еда и мне сице же створити? (І мені теж зробіть?). Но суди (розсуди) ми господи по правде (по закону), да скончается злоба грешного»². Отже, мотиви дій Ярослава аргументовані і красномовні: він діє у відповідь на тяжкі злочини, захищаючи себе і Русь, відповідно до Божих заповідей, Закону Руського. Цінність літописів ще й у тому, що вони, як бачимо, конкретизують об'єктивну і суб'єктивну сторону трагічних подій братовбивчої війни, що дозволяє встановити обставини, мотиви і навіть стадії скоєння злочинів.

«Повість...», описуючи битву, засвідчує: «и бысть сеча зла». Святополкове військо, відрізане від печензької кінноти, приведеної Окаянним на Русь, було вщент розгромлене — «и одоле Ярослав». Шлях на Київ було відкрито. Святополк, очевидно не розраховуючи на підтримку киян, «бежа в ляхы» до свого тестя Болеслава Хороброго. Уцілілих воїнів із київської дружини Святополка Ярослав заборонив карати, «но велел всем им идти к Киеву в дома своя»³. Прибувши до «стольного града», він «седе... на столе отьни и дедни». Тим самим літописець підкреслив легітимність, спадковість великокнязівської влади Ярослава від великих князів Володимира і Святослава.

Проте його сподівання на остаточне утвердження «на столе отьни и дедни» не справилися. Почати довелось із відбудови Кисва, адже в цей час сталася велика пожежа — «погоре град, и церквей много, яко до семисот (будівель) и опечалися Ярослав»⁴. Другою невідкладною справою великого князя було виконання своїх зобов'язань перед

¹ Повість временних літ. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 94.

² Там само. — С. 96–97.

³ Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. / В. Н. Татищев. — М. ; Л., 1963. — Т. 2. — С. 73–74.

⁴ Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1965. — С. 75.

новгородцями. За Новгородським літописом, він розрахувався з ними за похід і, окрім грошової винагороди, Ярослав «дав им правду и устав списав». При цьому він начебто сказав: «По сей грамоте ходите, яко же списах вам, тако же держите. А се есть Правда Русскаа»¹. І далі у Новгородському літописі наводиться текст Руської Правди, яку в Новгороді довго називали «Правдою Ярослава» і разом з «Уставом Ярослава» зберігали, як святиню, на них присягали згодом всі новгородські князі. Так Ярославом Мудрим було започатковане писане законодавство, яке врегульовувало найбільш кричущі соціальні протиріччя, питання кримінального і цивільного права Русі. Отже, повернення до Києва, зайняття батьківського «столу», перші державницькі кроки не дають підстав для звинувачення Ярослава в узурпації великокнязівської влади.

Попереду його чекали нелегкі випробування на шляху до остаточного утвердження на престолі: незавершений похід для повернення порубіжних міст із Польщею, бо Болеслав наслав на Київ печенігів²; перемога над печенігами і важке поранення; потім прихід «Болеслава с Святополком на Ярослава с ляхь»³, що закінчився важкою поразкою Ярослава, втратою Києва. Наступного року «приде Святополк с печенегы в силе тяжцей (грізною силою)». За літописом, перед початком битви Ярослав молився Богу: «Кровь брата моего вопьеть к тебе, владыко! Мсьти от крове праведнаго сего (помстись за кров праведника цього), якоже же мьстил еси крове Авелевы, положив на Каине стенанье и трясенье; — тако положи и на сем»⁴. Так Ярослав розумів сенс битви із Святополком, беззаконням. Небачена жорстока битва («бысть сеча зла, какая же не была в Руси...») закінчилася повною поразкою Святополка. Втікаючи, Окаянний десь згинув «межю Ляхы и Чехы». А «Ярослав же седе Кыеве, утер пота с дружиною своею, показав победу и труд велик», — підсумовував літописець⁵.

Отже, порівнюючи фактичні дані з джерел про мотиви і дії Святополка та Ярослава під час подій 1015–1019 рр., стає очевидним, що дії й мотиви першого були детерміновані обставинами народження, одруження, союзом із польським князем і печенігами, які неодноразово допомагали йому в боротьбі за великокнязівську владу, відсутністю

¹ Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 176.

² Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа) / Н. Н. Ильин. – М., 1957. – С. 121.

³ Повість временних літ. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 96.

⁴ Там само. – С. 97.

⁵ Там само. – С. 98.

міцної опори на внутрішні сили, політичні кола Русі, що й зумовило характер його дій і остаточну поразку. Вибір на користь Ярослава боярства, дружини, киян, новгородців, населення інших земель держави — ознака визнання ними легітимності і суверенності його влади, запорука подальшого успішного державо- і законотворення упродовж 1019–1054 рр. Тому в народі і збереглася пам'ять про Ярослава як Мудрого, а Святополка — Окаянного.

Якими ж доказами оперують обвинувачі Ярослава як «носія зла», «винного у смерті Бориса» (Г. Філіст, Ю. Пелевін, С. Росовецький, А. Максимов, Л. Лихачева, А. Соловей, М. Соловей, Н. Нікітенко та ін.)? Передусім слід зазначити, що всі вони піддають сумніву, а то й просто заперечують достовірність відомостей із давньоруських літописів, житійних церковних сказань про Бориса і Гліба, не визнають а ргіогі їх джерельну цінність: перший літописний звід складено в Києві за Ярослава Мудрого, «під його контролем і на його догоду», церковно-історична ж література запозичила факти з літописів. Літописні свідчення про Святополка, що він по смерті великого князя Володимира зайняв київський престол, «ршіуче спростовуються» звісткою Тітмара про втечу Окаянного до свого польського тестя, і отже, під час трагічних подій на Русі 1015 р. його тут не було. Таким чином, він не міг бути причетним до вбивства князів Бориса, Гліба і Святослава¹.

Такі «докази» обвинувачів Ярослава і реабілітації Святополка протирічать методології джерелознавства, методологічним принципам не лише історичної науки, а й кримінального права і процесу. По-перше, давньоруські літописи, незважаючи на наявні в них лакуни, окремі неточності і неузгодженості, визнані цінним історичним джерелом, відомості з яких підтверджені іншими джерелами, фактичними даними археологічних досліджень. Літописна повість про князювання Святополка в Києві дійшла до нас у двох редакціях — у «Повісті...» і Новгородському першому літописі молодшого ізводу. Київський літопис у редакції, що дійшла до нас, склався близько 1072 р., тобто вже після смерті Ярослава Мудрого². «Повість временних літ» і «Чтения» Нестор-літописець написав уже у 80-ті рр. XI ст., коли не було потреби писати «в угоду» великому князю. Остаточні редакції літописів, які дійшли до нас, склалися на початку XII ст. Таким чином,

¹ Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 117; Никитенко Н. «Ярослав Мудрий...» / Н. Никитенко // Факты и комментарии. – 2010. – 14 янв.

² Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963. – С. 173–192, 207.

сумніватися в достовірності й об'єктивності літописних свідчень нема підстав.

По-друге, обвинувачі князя Ярослава застосовують вибірковий підхід до історичних джерел, ігнорують принципи їх комплексного вивчення, всебічної перевірки фактичних даних із них. Ті автори, хто висуває й доводить версію про непричетність Святополка до братовбивства, посилаються на «Хроніку» Тітмара, де він згадує про втечу князя Окаянного до Польщі, але замовчують відомості з того ж джерела про підступні плани і дії Болеслава Хороброго та його руського зятя в попередні роки, підготовку змови проти Володимира Великого, ігнорують відомості з літописів про захоплення його нерідним сином київського столу. Такий вибірковий підхід до свідчень сучасників подій, відомостей з історичних джерел є явно кон'юнктурним, а отже, і неправомірним доказуванням вини Ярослава Мудрого. Адже вся сукупність відомостей із різних джерел про діяльність, мотиви вчинків до 1015 р. «підозрюваних» зведених братів Святополка і Ярослава свідчить про підступні наміри і дії першого, скоординовані з намірами й діями польського князя і печенігами — тодішніми ворогами Русі. Ці фактичні дані обвинувачі Ярослава не заперечують, але замовчують. Причина очевидна — інакше нелогічно виглядає «втеча» Святополка «в ляхы» після смерті великого князя Володимира. «І справді, — слушно зауважує П. Толочко, — чого йому втікати в далеку Польщу, коли можна спокійно утвердитися на великокнязівському столі»¹.

Як доводять дослідники і коментатори «Хроніки» Тітмара, саксонський єпископ почав писати її 1012 р. Щодо подій 1015 р. на Русі, то єпископ, як вважають коментатори, послуговувався розповідями саксонських рицарів-найманців, хто брав участь у поході військ польського князя й Святополка на Київ 1018 р., достовірність свідчень яких про події трирічної давнини без їх участі, а тим більше про «втечу» Святополка до Польщі, є, безперечно, невисокою². Логічно припустити, що автор «Хроніки» знав про втечу руського князя, але помилився у часі, що підтверджують давньоруські літописи, автори яких були більш обізнані про трагічні події 1015 р.

По-третє, є ще один важливий речовий доказ злочинних намірів Окаянного, що оминули увагою дослідники і біографи Ярослава Мудрого: під час недовгого князювання у Києві Святополк намагався утвердити свою легітимність карбуванням монет (срібників) зі своїм

¹ Толочко П. П. Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К., 1996. – С. 44.

² Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в.; Ин-т истории СССР АН СССР. – М.; Л., 1989. – С. 59.

зображенням і християнським ім'ям на аверсі, а на реверсі — княжим знаком свого рідного батька Ярополка (двозуб із хрестом)¹. Отже, нумізматичний матеріал переконливо свідчить, що Святополк Ярополчич вважав нелегітимними не лише владу Володимира Великого, а й претензії Володимировичів на великокнязівський стіл. Стає зрозумілою й істинна причина його змови проти київського князя. Непрямим доказом злочинних намірів Окаянного, усвідомлення ним нетривкості своєї влади в Києві є якість виготовлення срібників зі своїми ім'ям і княжим знаком. За експертними висновками спеціалістів-нумізматів, його срібники в накресленні букв, зображень мають сліди спішності виготовлення, пробу металу значно нижчу за срібники князя Володимира². Можна припустити, що це саме ті гроші, які Святополк роздавав киянам, захопивши престол у липні 1015 р., але «не бе сердце их с ним». Зате «Ярославле сребро» в накресленні букв, княжого знаку (тризубу) точно повторюють монети Володимира Великого, мають високу пробу срібла. Так, Ярослав Мудрий утверджував спадковість своєї влади від батька — хрестителя Русі. Отже, порівняння таких речових доказів, як монети, наближує до висновку про мотиви злочинних дій Святополка, а не Ярослава.

«Найвагомішим доказом», до якого вдаються сучасні обвинувачі князя Ярослава, є відомості зі скандинавської «Саги про Еймунда», що «однозначно вказують на вбивцю Бориса»³. Убивство «Буріслейфа» варягом Еймундом, який, за сагою, служив князю Ярославу, вони вважають вбивством Бориса: «Буріслейф — скандинавська калька зі слов'янського ім'я Борис». Так робляться «сенсації».

Неупереджене вивчення скандинавської саги як історичного джерела не дає однозначної відповіді на питання, хто ж був убивцею князя Бориса. По-перше, «Сага про Еймунда», як вважають знавці скандинавського

¹ Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л., 1983. – С. 15–110; Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні : навч. посіб. / Р. Шуст. – К., 2007. – С. 65–66.

² Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л., 1983. – С. 83–86.

³ Пелевин Ю. Борис и Глеб. Факты и метафакты. / Ю. Пелевин // Отечеств. история. – 2006. – Т. 29, № 2. – С. 282–283; Сага против летописи, или кто убил Бориса Владимировича [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.arya.ru/biblio/sviatic/history/Saga_It.htm; Филлист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного [Электронный ресурс] / Г. М. Филлист. – Режим доступа: <http://www.alatyr.net/libr/history/rus/sv polk/>; Максимов А. «Русь, которая была. Альтернативная версия истории». Ч. 2. Ярослав Мудрый [Электронный ресурс] / А. Максимов. – Режим доступа: <http://albertmaximov.ru/vtoraya2.3.htm>; та ін.

епосу, — літературний, з елементами художнього вимислу, твір, який був закріплений письмово в рукописі лише наприкінці XIV ст.¹ Зрозуміло, будь-який епос не претендує на історичну точність, достовірність задуваних подій і явно постується літописам.

По-друге, якщо припустити, що «Буріслейф» за сагою — це Борис, то задувані в ній біографічні дані: володіння київським столом, війна з Ярославом, оборона Києва від печенігів і поранення Ярослава, вбивство «Буріслейфа» Еймундом — схожі з фактами біографії Святополка, на що вже звертали увагу історики-дослідники. У сазі вони переплітаються із біографічними даними Болеслава Хороброго (П. Толочко вважає, що, об'єднання в сазі образів Болеслава і Святополка в один цілком зрозуміле, оскільки вони були союзниками)², князя Брячеслава — небіжа князя Ярослава (у сазі — він виступає Ярославовим братом). До того ж Еймунд із дружиною прибув на Русь лише восени 1015 р., найнятий великим князем для битви із Святополком, коли братів-страстотерпців у живих вже не було. Для авторів епосу ці обставини не мали суттєвого значення. Отже, марно намагатись взяти з джерела більше, ніж воно може дати, і вибудувувати версію обвинувачення на простому ототожненні імен Буріслейфа-Бориса.

Таким чином, фактичні дані з історичних джерел та речові докази (монети, фрески) про мотиви і дії Ярослава Мудрого, обставини трагічних подій 1015–1019 рр. спростовують звинувачення князя у вчиненні тяжких злочинів чи причетності до них. Його обвинувачі не мають у своєму розпорядженні нових, невідомих раніше історичній науці джерел, свідчення з яких могли б служити обвинувальними доказами. Натомість як докази «вини» великого князя висувуються різного роду припущення, довільне, а частіше — упереджене і непрофесійне трактування історичних джерел, обставин і мотивів скоєння злочинів, їх альтернативні версії, що знецінює і сам процес доказування.

Навпаки, історичні джерела, особливо давньоруські літописи, церковна агіографія, містять важливі фактичні дані про великого князя Ярослава як продовжувача справи Володимира Великого, мудрого князя-реформатора, першого на Русі законодавця і просвітника, чий правління упродовж 1019–1054 рр. було позначене її розквітом, зростанням могутності й міжнародного авторитету, утвердженням законності в державі. Цей образ Ярослава Мудрого й збережеться на віки.

¹ Рыздзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (Материалы и исследование) / Е. А. Рыздзевская. – М., 1978. – С. 18; Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и Средневековье. – М., 1978. – С. 291.

² Толочко П. П. Ярослав Мудрый / П. П. Толочко. – К., 1996. – С. 51–52.